

Тергов Органлари Ходимларининг Ҳуқуқий Онгининг Ҳолати Ва Ундаги Бузилишлар

Хамраев Жасур Қудрат ўғли

Ўзбекистон Республикаси ИИВ Малака ошириш институти юридик фанлар кафедраси
ўқитувчиси, капитан

Аннотация: Мақолада дастлабки тергов босқичида айбланувчининг айбсизлиги презумпцияси принципининг умумий қоидалари терговчининг касбий ҳуқуқий онги билан боғлиқлиги, шунингдек тергов ҳаракатларини амалга ошириш жараёнида терговчининг касбий ҳуқуқий онгининг бузилишига таъсир кўрсатувчи омиллар, мавжуд муаммолар кўриб чиқилган.

Калит сўзлар: айбсизлик презумпцияси, ҳуқуқий хабардорлик, терговчи, гумон қилинувчи, айбланувчи.

Инсон ҳуқуқлари ва эркинликларининг устуворлиги, инсоннинг ҳаёти, эркинлиги, шаъни ва қадр-қиммати олий кадрят эканлиги, фуқароларнинг суд орқали ҳимояланишига бўлган ҳуқуқлари, айбсизлик презумпцияси каби қатор фундаментал, халқаро-ҳуқуқий нормаларга мос тамойиллар мамлакатимиз ҳуқуқий доктринасининг асосий ғоясини ташкил этади.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг муқаддимасидаёқ Ўзбекистонни инсонпарвар демократик ҳуқуқий давлат барпо этишни кўзлаб, қонун устуворлиги билан бошқариладиган давлат деб эълон қилди ва шу билан бутун жаҳон умуминсоний ва давлат-ҳуқуқий кадрятларнинг алоҳида аҳамияти ва устуворлигини таъкидлади.

Бош Қомусимизнинг 30 дан ортиқ моддалари бевосита инсон ҳуқуқ ва эркинликларига бағишланган ҳамда Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларациясининг барча принциплар қоидаларини ўзида мужассам этган.

2023 йил 30 июнь куниаги Президентимиз Ш.М.Мирзиёев ташаббуси билан Олий Мажлис Қонунчилик палатаси томонидан “Ўзбекистон Республикасининг Конституциясига ўзгартиш ва қўшимчалар киритиш тўғрисида”ги Конституциявий қонуни билан Конституциянинг тегишли моддаларидаги тузатишларда ҳам “Миранда қоидаси”, “Хабеас корпус” институти ва бошқа инсон ҳуқуқлари билан боғлиқ масалаларни конституциявий норма даражасида белгилаб қўйилиши ҳам бежиз эмас, албатта¹.

Суд-тергов фаолиятида фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларига риоя қилиш, жиноят процессуал ва жиноят-ижроия қонунчилигини янада такомиллаштириш, қонун устуворлиги, фуқароларнинг қонун олдида тенглиги, инсонпарварлик, адолатлилик ва айбсизлик презумпцияси каби конституциявий принципларни рўёбга чиқариш мақсадида 2017 йил 30 ноябрда Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Суд –тергов фаолиятида фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликлари кафолатларини кучайтириш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги ПФ-5268-сонли Фармони қабул қилинди. шу муносабат билан айбсизлик презумпцияси тамойилини амалга ошириш тобора муҳим аҳамият касб этмоқда.

¹ <https://www.gazeta.uz/uz/2022/06/22/constitutional-reform/>

Халқаро ҳамжамияти томонидан тан олинган айбсизлик презумпцияси нафақат расмий характерга эга бўлган, балки давлатни ҳуқуқий тартибга солишда алоҳида мақомга эга бўлган жиноят процессининг принципи сифатида қаралади. Шахсни асоссиз айбловлар ва жиноий таъқиблардан ҳимоя қилишни таъминлашнинг энг муҳим кафолатларидан бири бўлган айбсизлик презумпцияси, янги ижтимоий ҳуқуқий онгни шакллантиришда ричаг ролини ўйнайди. Айбсизлик презумпцияси ва уни амалда тўғри, самарали қўллаш масаласи ҳар бир инсоннинг ҳоқимият ва эркинлик ҳолатидаги тушунчаси, янги ҳуқуқий онгининг намоён бўлиши ва ривожланиши – қонун ва давлат томонидан ҳимоя қилинадиган ҳуқуқий онг билан чамбарчас боғлиқ.

Дастлабки тергов жараёнида айбсизлик презумпцияси принципига риоя қилмаслик жиноят содир этганликда гумон қилинувчилар ва айбланувчиларнинг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларини бузилишига олиб келади, тергов органлари, прокуратура ва суднинг ваколатига путур еткази, натижада ижтимоий тарафқашлик, жамиятда қонунга ва давлатга нисбатан фуқаролар томонидан ишончсизлик билдирилади.

Жиноятларни иссиқ изидан тез ва тўлиқ очиш, жиноят содир қилган шахсларни аниқлаш ва уларнинг жиноий қилмишларини фош қилиш, қонунни тўғри қўлланилишини таъминлаш, жиноят содир этган ҳар бир шахсни адолатли жазолаш, бирорта ҳам бегуноҳ одамни ноқонуний жавобгарликка тортмаслик – буларнинг барчаси жиноят процессининг энг муҳим вазифалари ҳисобланади.

Ўзбекистон Республикаси Олий судининг берган статистик маълумотларига кўра 2017 йил 63 та, 2018 йилда 867 та, 2019 йилда 859 та, 2020 йилда 781 та, 2021 йилда 932 та, 2022 йилнинг 1-чорагида 265, жами 2017 йилдан 2022 йилнинг 1-чорагига қадар 3967 та айбланувчи шахсга нисбатан республика миқёсидаги жиноий ишлар бўйича судлар томонидан оқлов ҳукмлари ўқилганлиги² инсонни таажжубга келтиради, негаки ҳар бир шахсга нисбатан ўқилган оқлов ҳукм ортида бир инсоннинг бузилган ҳуқуқи, унинг шахсий даҳлсизлигига терговчиларнинг етарли профессионал даражада касбий ҳуқуқий онги ва билимлари етарли эмаслиги оқибатида путур етганлигини, яъни уларнинг топталган шаъни ва кадр қиммати бузилганлигини кўришимиз мумкин.

Ўзбекистон Республикаси Жиноят процессуал кодексининг 23-моддасида “Гумон қилинувчи, айбланувчи ёки судланувчи унинг жиноят содир этишда айбдорлиги қонунда назарда тутилган тартибда исботлангунга ва қонуний кучга кирган суд ҳукми билан аниқлангунга қадар айбсиз ҳисобланади.” деб белгилаб қўйилганлиги ҳам бежиз эмас, албатта.

Зеро, айбсизлик презумпциясига кўра жиноят-процессуал муносабатларда иштирок этувчи шахсларнинг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларини ҳисобга олмасдан амалга ошириш мумкин эмас.

Айни пайтда, бизнинг давлатимиз жамоатчилик билан алоқаларни тартибга солувчи сифатида асосий вазифаси, Ўзбекистоннинг ҳар бир фуқароси жиноят процесси иштирокчисига бўлган тақдирда, унга ҳеч қандай зарар етказилмаслигига, унинг айбловлардан ўзини ҳимоя қилиш учун қонуний талаблари дастлабки тергов пайтида амалга оширилишига қатъий ишончга эга бўлиши лозим.

Том маънода, мамлакатимизнинг ҳар бир фуқароси учун айбсизлик презумпцияси, шахс эркинлиги, шаъни ва кадр-қимматининг муҳим кафолати бўлиб хизмат қилиши, ҳар қандай айбланувчига айбловдан ўзини фаол ҳимоя қилиш имкониятини яратилиши шарт.

Айбсизлик презумпцияси тарихини таҳлил қилиш, ушбу принцип ҳақида чинакам ҳуқуқий давлатнинг асосий қоидаларидан бири ва жиноят процессини ташкил этиш йўналиши сифатида гапиришга имкон беради.

Албатта, айбсизлик презумпциясининг жамоат ҳаётидаги роли ушбу давлатда ҳукмронлик қилаётган сиёсий режимга боғлиқлигини истисно қилиб бўлмайди, бу унинг чуқур

² Ўзбекистон Республикаси Олий суди сайти. <https://stat.sud.uz/>

ижтимоий-сиёсий илдишларини яна бир бор тасдиқлайди. Айбсизлик презумпцияси принципнинг ўзига хослиги шундаки, у жиноят процессини ўзи ривожланишининг маҳсули эмас, унинг ички мунтазамлиги; бу тамойил XVIII асрдаги буюк француз инқилоби даврида ижтимоий-сиёсий ғоя сифатида пайдо бўлди ва жиний жараёнга нисбатан сиёсий муносабатдан келиб чиқди. Шундан бери, айбсизлик презумпцияси жамоатчилик билан алоқалар амалиётига қатъий сингиб, энг юқори ахлоқий ва ҳуқуқий кадрият сифатида тан олинди, сабаби мазкур масаланинг тағ замирида инсон манфаати ва унинг кадр қиммати ҳамда шахсий даҳлсизлиги ётибди.

Айбсизлик презумпцияси жиноят-процессуал институт сифатида дастлаб 1789 йилда Францияда қабул қилинган “Инсон ва фуқаролик ҳуқуқлари Декларацияси”да шакллантирилган, сўнгра эса 1948 йилда БМТ томонидан қабул қилинган “Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон Декларациясида ҳам бу ғоя такомиллаштирилган³.

Жамиятда шахснинг манфаатлари биринчи ўринда туриши кераклиги кўрсатиб ўтилган. Бироқ, ҳозирги вақтда давлатнинг мафкуравий муносабати тобора кучайиб бормоқда, унга кўра жамоат манфаати ҳар доим шахс манфаатидан юқори. Ҳар йили Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексигаги санкциялар даражаси сезиларли оширилмоқда, янги ўзгартиришлар киритилмоқда, тезкор тергов фаолияти тобора фаоллашмоқда, оқловларнинг улуши сезиларли даражада кўпаймоқда.

Сўнгги йилларда жиний-ҳуқуқий сиёсатнинг мақсади инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш эмас, балки ҳақиқатни аниқлаш ва инсонпарварлик принциплари ўрнига кўпроқ жазонинг муқаррарлиги принципага устунлик берилиши хусусидаги фикрлар тобора оммалашмоқда.

Аммо, эндиликда халқаро гуманитар ҳуқуқнинг асосий принципини тан олмаслик мумкин эмас, сабаби жамиятнинг энг асосий олий кадрияти - бу инсон, унинг ҳуқуқлари ва эркинликлари бўлиши шубҳасиздир, холбуки Ўзбекистон Республикаси Конституциясида мазкур норма ўз аксини топган. Шу сабабли ҳам Ўзбекистон Республикаси Конституциясига киритилаётган ўзгартишларнинг биринчи йўналиши – инсон, унинг ҳаёти, эркинлиги, кадр-қимматини улуғлаш, даҳлсиз ҳуқуқ ва манфаатларни мустаҳкамлаш деб номланиши ҳам бежиз эмас⁴.

Айбсизлик презумпциясининг ғоявий асослари дастлабки терговни холисона ва ҳар томонлама, тўлиқ ўтказишни, айбланувчининг нафақат айблов, балки оқлов ҳолатларини аниқлашни талаб этади, яъни дастлабки терговни бир ёқламалик, хусусан айблов нуқтаи назари билан амалга ошириш амалиётидан воз кечиш лозим бўлади. Шунинг учун, бизнинг фикримизча, айбсизлик презумпциясининг самарали, ижобий амалга оширилиши фақатгина ҳуқуқий нормаларга қараб эмас, балки унга ижодий ёндошган ҳолда иш юритадиган шахслар, хусусан суриштирувчи ва терговчиларнинг ҳуқуқий онгини ривожланиш даражасига ҳам боғлиқ деб ўйлаймиз.

Шуни таъкидлаш керакки, ҳозирги кунга қадар жиноят-процессуал назариясида асосий эътибор айбсизлик презумпцияси терговчи томонидан айбланувчининг айбига ички ишончи билан ўзаро боғлиқлигига қаратилган ва жиноят ишини тергов қилишда айбсизлик презумпцияси тамойилини қўллашга терговчининг касбий ҳуқуқий онги даражасининг таъсирини аниқлашга бағишланган деярли ҳеч қандай ҳаракатлар ёки комплекс илмий тадқиқотлар ўтказилмаган⁵.

Дастлабки тергов жараёнида терговчилар жиноят ишини оқлов нуқтаи назардан эмас, аксинча айблов нуқтаи назардан қараши муаммоси мавжудлиги ҳеч кимга сир эмас. Ҳақиқат шундаки, ҳар бир жиноят ишида исботлашнинг бутун жараёни айблилик йўналиши бўйича давом этади, терговчилар унинг айбсизлигини аниқлашга қараб жиноят ишини тугатишга

³ А.М.Ларин “Айбсизлик презумцияси” 1982 йил -12 бет

⁴ <https://www.gazeta.uz/uz/2022/06/22/constitutional-reform/>

⁵ Громов Н.А. Дастлабки тергов органлари, прокуратура ва судларнинг ҳуқуқни муҳофаза қилиш фаолияти. – М., 2000. – С. 121.

ҳаракат қилганда эса жамоатчилик фикридаги салбий ҳолат, яъни терговчи муайян бир манфаатдорлик эвазига шу йўлни тутган деган фикр келиб чиқади деб уйлайди ва шу сабабли тергов амалиётида имкон даражада жиноят ишини судга юбориш ва ҳар хил гап-сўзларга қолмаслик позициясида иш тутаяди.

Жиноят ҳукуқи фанида шундай ҳолат аниқланганки, айбсизлик презумпциясини амалга оширишда ва айблов нуқтаи назардан қарашни бартараф этишда дастлабки терговни олиб бораётган шахсларнинг касбий ҳукуқий онги энг муҳим рол ўйнайди. Ҳукуқий амалиётнинг табиати унинг муносабати ва мазмунига боғлиқ.

Ҳукуқий онг ўз-ўзидан пайдо бўлмайди, у ташқи муҳитдан, тизимдан, давлатнинг сиёсий ва ҳукуқий муносабатларидан келиб чиқади. Албатта, Янги Ўзбекистонда Конституциявий суд, Олий суд, Бош прокуратура фаолияти таъсири остида профессионал ҳукуқий хабардорлик шаклланганлигини эътиборсиз қолдириб бўлмайди.

«Кўпчилик яхши билади,- деб таъкидлади Президент, - илгари қарийб 90 фоиз жиноий ишлар қайта терговга юборилар эди. Эндиликда судлар томонидан жиноят ишларини қўшимча терговга қайтариш тартиби бекор қилинди. Бу эса суд ва тергов органларининг ҳақиқатни аниқлаш, шунингдек, қонуний, асосли ва адолатли қарорлар қабул қилиш борасидаги масъулиятини оширди.

Бироқ, жиноят-процессуал амалиёт шуни кўрсатадики, терговчининг жиноят ишини тергов қилиш пайтида ҳаракатларининг табиати унинг меъёрий-ҳукуқий базани билиши билан эмас, балки унинг касбий ҳукуқий онги даражаси, қонунийлик ва адолат туйғусини ривожлантириш билан белгиланади. Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, терговчининг ҳукуқий онгида ижтимоий-психологик омил нуқтаи назаридан қонунийлик ҳисси ҳукуқий дунёқарашнинг асл нусхасидир.

Ижтимоий ҳодиса бўлиб, терговчининг индивидуал ҳукуқий онги, албатта, жамоат ҳукуқий онги, атрофдаги ҳукуқий муҳит ва муайян ижтимоий тизимда ривожланган амалий фаолият таъсири остида ривожланади. Шубҳасиз, қонунларни писанд қилмаслик, ҳукуқий саводсизлик, расмийчилик ва шахсга киноявий муносабатда бўлиш каби ҳукуқий онгининг бузулишидан воз кечиш лозим бўлади.

Ҳозирги вақтда жиноят ишларни тергов қилаётган суриштирувчи ва терговчиларнинг касбий ҳукуқий онгини деформацияси муаммоси ҳукуқшунос олимлар ва психологларнинг диққат-эътиборини тортган. Бундан ташқари, айнан терговчиларнинг касбий ҳукуқий онгининг деформацияси, бизнинг нуқтаи назаримизга кўра, жиноий процессни айблов тарафкашликни бузади, бу ижтимоий муносабатларнинг ижобий тартибга солувчиси сифатида қонунни менсимасликка ва унга риоя қилмасликка, шунингдек, инсоннинг ҳукуқлари ва эркинликларини тан олинмаслигига олиб келади.

Олиб борилган илмий тадқиқотлар ва ўтказилган амалий тажрибалар шуни кўрсатадики, касбий ҳукуқий онгининг деформацияси устун бўлган жойда қонунинг ва инсон ҳукуқларининг кадрсизланишига олиб келади. Ҳукуқшуносларнинг касбий ҳукуқий онгининг бузилиш тўғридан-тўғри инсонларнинг кадр-қимматини поймол қилинишига олиб келади ва ғайриижтимоий хатти-ҳаракатларнинг салбий фаоллашувига ҳисса қўшади.

Умуман, терговчининг шахси, профессионал ҳукуқий онг бузилишлари натижасида, улар томонидан доимий равишда жиноят содир қилганликда гумонлаш фикрида бўлиши, такаббурлик, қўполлик, руҳий босим ўтказиши каби салбий хислатлари кўриниши бор, бундан ташқари айрим терговчиларни ўзига бино қўйиши, ўзини доим ҳақ деб билиши, танқидни тўғри қабул қилмаслиги, ўзининг амалий тажрибасига керагидан ортиқ ишониши каби ҳолатлар мавжуд.

Ушбу ҳолатни бартараф этиш учун эса, албатта тергов органлари ишини соддалаштириш, жамоада ижобий муҳитни яратиш, белгиланган иш тартибидан чиқмаслик, терговчиларнинг касбий ҳукуқий онги даражасини ошириш бўйича уларни малакасини ошириш ва ўз устида

мустақил ишлашларига шароит яратиш, айниқса устоз-шогирд анаънасини тўғри йўлга қўйиш ва давлат томонидан терговчиларни ижтимоий, маданий, айниқса моддий жиҳатдан қўллаб-қувватлаш бўйича тегишли чораларини кўриш зарурлигини кўрсатади.

Айрим олимлар илмий тадқиқот ишларида терговчиларнинг касбий ҳуқуқий онгидаги бузилишлар муаммоларини ўрганган бўлсаларда, аммо бевосита ички ишлар органлари терговчиларининг касбий ҳуқуқий онгидаги бузилишларни комплекс равишда илмий тадқиқот объекти сифатида ўрганиш, унинг табиати ва хусусиятларини таҳлил қилиш бўйича тадқиқот ишлари амалга оширилмаган ва ушбу салбий ҳодисанинг сабаблари етарлича, батафсил ўрганиб чиқилмаган.

Бу жиддий ижтимоий муаммонинг механизми ва шакллари ўрганиш амалиёт ходимлари учун етарли даражада зарурият туғдирмайди, улар аксарият ҳолларда белгиланган иш ҳажмини, жиноят иши сони бўйича кўрсаткичларга ишлаш тенденциясига эътиборни қаратиш билан чекланади. Аммо, илмий тадқиқотлар объекти сифатида терговчиларни касбий ҳуқуқий онгидаги бузилишларни келтириб чиқарувчи барча ҳолатларни ўрганиш эса илмий жамоатчилик зиммасига юклатилади.

Ҳуқуқий онгнинг мураккаб ва кўп қиррали ҳодиса сифатида бузилиши ўзига ҳар томонлама ёндашувни талаб қилади, яъни юриспруденция нуқтаи назаридан бир вақтнинг ўзиде фалсафий, психологик ва социологик асослаш билан илмий тадқиқотнинг етарли усулларида фойдаланган ҳолда ўрганади.

Бизнинг фикримизча, Ўзбекистонда терговчиларнинг касбий ҳуқуқий онги бузилишининг намоён бўлишидаги энг муҳим шаклларида бири қонунларни билмаслик ёки бида туриб уни менсимаслик, яъни ходимларда ҳуқуқий нигилизм кайфиятининг устунлиги сабали қонунийликни кадрсизланиши, қонунларни эътиборсиз қолдиришда ёки уларнинг тартибга солувчи ижтимоий ролини камситишда ифодаланган ҳуқуқий нигилизмни таъкидлаш керак.

Шу билан бирга, психологик даражаси бўйича айрим процессуал қоидалар терговчилар томонидан биринчи ва иккинчи даражали деб баҳоланади ва мақсадга мувофиқлик принципи қонунийлик принципига қарама қарши чиқади.

Ҳуқуқни муҳофаза қилиш органлари амалиётида деформациянинг бу шакли ҳуқуқни муҳофаза қилиш органларининг қонунчиликка биров зид бўлган ўзларининг “ёзилмаган қонунлари”га эга эканлигида намоён бўлади. Маълумки, терговчиларнинг асосий вазифалари фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини ҳимоя қилиш бўлсада, аммо айрим ҳолатларда терговчиларнинг касбий ҳуқуқий онгидаги бузилишлар натижасида фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини эътиборсиз қолдирадидлар. Шундай қилиб, жиноят ишини профессионал даражада тергов қилиш ўрнига, айрим ҳолатларда жиноят ишини шошмашошарлик билан, ўзларининг касбий маҳоратларига керагидан ортиқ ишонган ҳолда судга юбориш натижасида фуқароларнинг ҳуқуқлари ва эркинликлари бузилиш ҳолатларини учраши ҳам ҳеч кимга сир эмас.

Бундан ташқари, баъзан жиноят ишини тергов қилишнинг ноқонуний усулларида фойдаланиш ҳолатларини учраб туриши, натижада гўёки терговчиларга барча нарса мумкинлиги, қилган хатоси учун жазосиз қолиш ғоясига ва “хато қилиш ҳуқуқига” эга эканлигига ишонишига олиб келади. Терговчиларнинг касбий ҳуқуқий онги деформациясининг барча кўринишлари, албатта, давлатимизнинг бутун ижтимоий-ҳуқуқий тизимига катта зарар етказади, энг ёмони дасталабки тергов жараёнида фуқароларнинг қонуний ҳуқуқ ва эркинликлари бузилади ва жиноят процессида айблов нуқтаи-назардан қараш элементларини ривожлантириш учун замин яратади, шунингдек ҳар бир фуқаронинг онгида мамлакатимизда қонун устуворлигига ишончсизликни уйғотади.

Хулоса сифатида шуни айтиш лозимки, агарда терговчиларни касбий ҳуқуқий онгидаги бузилишлар ўз вақтида баратараф этилмас экан, бу нафақат терговчиларнинг иш самарадорлигини пасайишига ёки уларни жиноят ишларни сифатсиз тергов қилишига таъсир қилиб қолмасдан, аксинча мазкур жиноят процесси иштирокчилари бўлган фуқароларнинг

ҳуқуқ ва эркинликларини поймол этилишига, бу эса жамиятда терговчиларга нисбатан ишончсизлик ҳиссини ортишига сабаб бўлади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Ўзбекистон Республикаси Конститутцияси; Тошкент – 2023 йил.
2. Ўзбекистон Республикаси Жиноят-процессал кодекси. Тошкент – 2023 йил.
3. Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодекси. Тошкент – 2023 йил.
4. Ички ишлар органларининг жиноятларни тергов қилиш соҳасидаги фаолиятини тубдан такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисидаги 2017 йил 18 апрел кунидаги ПҚ-2898 – сонли қарори.
5. Громов Н.А. Дастлабки тергов органлари, прокуратура ва судларнинг ҳуқуқни муҳофаза қилиш фаолияти. Москва – 2000 йил.
6. А.М.Ларин “Айбсизлик презумцияси” Москва – 1982 йил.
7. <https://stat.sud.uz> - интернет тармоғи.
8. <https://www.gazeta.uz> - интернет тармоғи.